

Otto Urban

Je dobře známou skutečností, že válečné události roku 1866 znamenaly zřetelný mezník ve státněpolitickém vývoji střední Evropy 19. století. Podstatným způsobem narušily politický systém vídeňského kongresu 1815 a otevíraly cestu novému uspořádání státoprávních a politických vztahů. Znamenaly však v různých rovinách také určité změny v česko-německých vztazích, rozbití anebo alespoň revizi některých tradičních stereotypů a komplexů a výchozí bod pro jejich nové formování.

Z celé řady složitých otázek se chceme zaměřit na dva obecnější okruhy: Především na významnou otázku státoprávních či státněpolitických problémů a souvislostí, tj. do jaké míry ovlivnily válečné události další politické ambice české buržoazie. Za druhé pak se pokusíme nastínit některé stránky vzájemných prusko-českých, resp. česko-pruských vztahů jako součásti německo-českých, resp. česko-německých vztahů.

Při utváření českého státoprávního programu v první polovině šedesátých let 19. století se víceméně důsledně vycházelo z politického a ideologického zdůvodnění, jak je naznačil v roce 1848 a znovu podrobně rozvedl v roce 1865 F. Palacký. Základní rysy tohoto programu, přesněji řečeno jeho různých variant, jsou dobře známy: Rakousko je zcela svébytným politickým útvarům menších středoevropských národů a jako federativní soustátí má být na etnickém či historicko-právním principu vybudováno jako „nadnárodní“ státní celek bez specifického německého, italského, slovanského či jiného zabarvení a tendence. Při posuzování tohoto programu se obvykle přihlíží ve zvýšené míře k určitým vnitřním souvislostem a zkoumají alternativní či protikladné politické koncepce federalistického, dualistického či centralistického ražení. Někdy se neprávem opomíjí skutečnost, že podstatný vliv na případné uskutečnění českého státoprávního programu měla ta okolnost, že značná část habsburské monarchie včetně českých zemí byla fakticky stále ještě také začleněna v sou-

stavě Německého spolku jako určitého státněpolitického útvaru ve střední Evropě. Češi mohli v roce 1848 Frankfurt odmítnout, to ale nic neměnilo na tom, že v procesu kontrarevoluční konsolidace po roce 1850 byl frankfurtismus v původní podobě obnoven.

A nejen to. Ctižádostivá Schwarzenbergova restaurační politika zcela programově usilovala o „modernizaci“ a renovaci starého systému nejen uvnitř Rakouska, ale v širším středoevropském měřítku. Jeho idea velkorakouského státu byla v podstatě zvláštní variantou velkoněmecké koncepce politického sjednocení střední Evropy. Teprve rok 1860 a uvolnění vnitřních odstředivých sil signalizovalo odklon od této ideje. Všechny schmerlingovské pokusy uskutečnit ji uvnitř monarchie i v širším rámci ztroskotaly. Odpovědní politikové ve Vídni si těchto souvislostí byli zřejmě vědomi. Bylo však logické, že oficiální rakouská politika byla současně konfrontována na různých úsecích silami, které směřovaly objektivně ke stejnému cíli: destrukci velkorakousko-velkoněmecké koncepce. A to přesto, že to byly síly značně různorodé a subjektivně mnohdy nesrovnatelné. Národně a státněemancipační snahy uherské, italské, polské, české atd. uvnitř monarchie v podstatě korespondovaly s mocenskopolitickými pruskými snahami. Tak vyrůstal stávajícímu Rakousku, tj. Rakousku s německým a italským posláním, vnější i vnitřní kritik a posléze protivník.

Německé poslání Rakouska nespočívalo jen v určitých vnitropolitických otázkách, v zajištění německé priority v monarchii, ale bylo nerozlučně zakotveno formálně a zčásti i fakticky v rakouské roli v Německém spolku. O tom se velice dobře vědělo, ale z nejrůznějších důvodů se přímo v politických programech tato otázka nezdůrazňovala. Skoro lze říci, že se mlčky ignorovala existence Německého spolku a víceméně počítalo s tím, že se samovolně rozloží. Od roku 1863 pak bylo jasné, že jeho další osud, stejně jako osud celého příštího státněpolitického uspořádání střední Evropy, bude záviset na výsledcích mocenského konfliktu mezi Pruskem a Rakouskem. Prusko-rakouský dualismus v Německu se stával již nadále neúnosný, a to právě s ohledem na zkušenosti z let 1848/49.

Česká liberální buržoazie měla za těchto okolností poměrně jasně a jednoznačně vymezen vztah k Rakousku a jeho poslání. Mnohem složitější byl český vztah k utvářejícímu se novému Německu, případně k různým koncepcím nového německého státu. Je to vcelku logické a pochopitelné, ale to neznamená, že německá otázka a všechny dílčí souvislosti a aspekty nebyly v Čechách velice pečlivě a citlivě sledovány a zaznamenávány.

Český liberální tisk víceméně otevřeně kritizoval v první polovině 60. let „německou“ politiku, ať již v souvislosti s tzv. frankfurtskými pokusy galvanizovat sněm v roce 1863, tak zejména pak v následujících událostech 1864 a 1865. Ale jakkoli byla šlesvicko-holštýnská otázka diskutovaným a častým tématem, netýkala se vlastní podstaty věci. Skutečným zlomem se staly až pruské návrhy na pronikavou reformu Německého spolku z 9. dubna 1866 a pak následující podrobnější podněty, jež byly již vlastně formulováním pruských válečných cílů. Všechn český tisk zpočátku rozhodně odmítl renovovaný frankfurtismus v berlínském vydání a je přitom zajímavé, že staročeský Národ tehdy nehledal žádnou novou argumentaci a prostě doslova a do písmene otiskl známé Palackého psaní z 11. dubna 1848. Zpočátku vládly silné obavy, že Prusové upustí od tzv. maloněmeckého řešení a po případné vítězné válce se pokusí realizovat sami velkoněmeckou koncepci a „vytlačit“ Rakousko až za hranice stávajícího Německého spolku. V této době se také relativně nejsilněji projevil tradiční „pruský komplex“ a silné patriotické nálady, i když jen nakrátko a zdaleka ne výhradně.

Postavení české liberální politiky v první polovině roku 1866 bylo navíc ovlivněno mimořádným způsobem skutečností, že právě tehdy zdánlivě Rakousko nastupovalo na „volnou dráhu“, proklamovanou Belcrediho vládou na podzim 1865. Samotné Národní Listy, které vždy spíše šetřily chválou, označily v únoru 1865 Belcrediho za „nejrakouštějšího ministra posledních desetiletí“. Právě v okamžicích slibného vnitropolitického vývoje mělo být toto Rakousko ohrožováno „ctižádostivým a hrabivým“ Pruskem. Nikdo si nedělal před Hradcem Králové iluze o tom, že pruská vítězství a vytlačení Rakouska z Němec-

ka je vlastně podstatným splněním značné části českého programu. Ale nikdo si to neodvažoval říci nahlas, a to hned z několika důvodů. Nikdo z Berlína nemohl na jaře 1866 dát reálné záruky, že v případném rakousko-pruském konfliktu zůstane integrita monarchie včetně českých zemí nedotčena. Za druhé, nikdo před válkou nepochyboval o rakouských vítězstvích a porážce Pruska. Oprávněné obavy byly spíše z možných důsledků rakouského vítězství.

K dalšímu přelomu pak došlo bezprostředně před vlastním zahájením války v červnu 1866. A to nejdříve tehdy, když Prusko 10. června předložilo detailněji propracovaný reformní návrh maloněmeckého řešení, a zejména pak o týden později, kdy v rakouském válečném manifestu byla nastávající válka charakterizována jako „boj Němců s Němci“. Tehdy se pokusil český liberální tisk formulovat jakési „neutrální“ stanovisko a distancovat celou českou národní společnost od vlastního dění. „Nechceme, nemůžeme straniti Prusku, Prusko jest nejen v národním, ale i v historickém ohledu naším nepřitelem“, napsaly Národní Listy 24. června, „válka vede se prozatím o postavení Pruska v severním Německu, válka má dosud úplně ráz německý, o nějaké otázce české není ani povzdálí ještě toho nejmenšího slechu“. Toto stanovisko se pak v důsledku vojenských porážek jen a jen prohlubovalo. V den, kdy pruská vojska vstupovala do Prahy, tj. 8. července, radily Národní Listy přímo k „mužně zdrženlivému, avšak přívětivému postoji“ a dodávaly: „Nemáme příčiny, abychom k nepřátelům nechovali se mírně ani i pohostinně. Bojujíce proti rakouské vládní politice jakož i my, nebyli oni našimi nepřáteli, pokud nepřestoupili pomezí kámen české země, naší vlasti. Pruské vojsko je ve válečném, ale ne politickém držení Čech...“

Pruská politika z nejrůznějších důvodů respektovala národní i politickou svébytnost českých zemí, a to nejen ve známé proklamaci z 10. července, nýbrž také v běžné praxi. Od okamžiku, kdy byly známy podmínky mikulovského příměří, tj. od konce července 1866, se objektivně vytvářely podmínky pro tiché prusko-české spojení, anebo přinejmenším pro vzájemnou blahovolnou neutralitu. Nelze se proto divit, že právě

za těchto okolností se objevují nejen vyhraněně protirakouské projevy fričovské skupiny, ale také ostře protivládní, byť ne protirakouské, projevy aktivizující se české veřejnosti.

Světodějný význam „vytlačení“ Rakouska z „bundu“ byl českou veřejností bez ohledu na sociální a politické směry okamžitě pochopen a v souladu s odpovídajícím zaměřením se také setkáváme s různými pokusy bezprostředního řešení „české otázky“. Antikvární spolek panovníků, ve kterém české země existovaly státněpoliticky devět století, se rozpadl a moderní německý stát se měl konstituovat zcela mimo české země. Tady se nepřímo, resp. negativně, vytvářely podmínky pro to, aby mohl být český státoprávní program koncipován nově jako skutečně politicky reálný. Na tom nic nemění skutečnost, že to v dané chvíli znamenalo posílení prorakouské orientace, neboť jen tak bylo dobově reálné tento program vůbec prosazovat. Velký mezník v českých státněpolitických dějinách byl pochopen velice brzy, ale přece jen ještě přežívaly v nejrůznějších podobách starší stereotypy a komplexy, vztahující se k pruským „zkušenostem“. Ještě nějakou dobu trvalo, než alespoň ti nejprozíravější pochopili, že „ze strachu před Prusky na Sprévu se vzdáváme Prusům na Dunaji“.

S tím již velice úzce souvisí otázka vzájemného prusko-českého vztahu a jeho proměn. Tzv. pruský komplex nebyl zdaleka jen a výlučně specificky českou záležitostí, měl mnohem širší rakouské pozadí. Nebyl také jednoznačně a jednoduše založen a motivován. Vedle řady dalších okolností ovšem v českém prostředí hrála mimořádnou roli otázka slezských válek a zkušenosti 18. století. Ve vypjatém předválečném období se setkáváme vesměs s velice negativními charakteristikami, jako např. „hrabivé, zpupné, podlé“ atd. Důležité ovšem je, že tyto charakteristiky - i když je v českém tisku čteme - nebyly výlučně českého původu. Zajímavý obraz nám poskytují např. úřední zprávy z dubna 1866, ve kterých měla být zachycena nálada obyvatelstva ve vztahu k blížící se válce. V krajích s většinou německého obyvatelstva, zvláště chebském a litoměřickém kraji, byly tehdy dle hlášení příslušných přednostů krajských úřadů „nejlepší“ poměry, nenávisť k Prusům dosaho-

vala maxima a všeobecně se požadovalo tvrdé účtování s onou „rádobymocností“. Naopak hlášení z českých krajů včetně Prahy byla mnohem zdrženlivější. V žádném případě se nedalo hovořit o tom, že by v těchto krajích vládlo větší válečné nadšení, charakteristickým rysem byla buď lhostejnost, nebo stísněnost. Také v těchto krajích je patrné rozhořčení nad Prusy, ale nepřekračuje přímo ve válečné nadšení.

Několik týdnů pruské okupace českých zemí pak přineslo pro obě strany novou velkou zkušenost. Z pochopitelných důvodů zmizely ze stránek českého tisku všechny bývalé přívlastky, pro Prusko zdaleka ne lichotivé. Zajímavé ovšem je, že v překvapivě malé míře - pomíneme-li válečné škody a případy z prvních dnů tažení - se setkáváme se stížnostmi a nářky v době, kdy Prusové odešli a na českém území se plně obnovila rakouská svrchovanost. Naopak, zdaleka ne ojediněle se setkáváme s víceméně skrytými propruskými sympatiemi, které vyplývaly jak z celkových politických výsledků, tak ze zkušenosti každodenního života. Nebylo jen názorem kanovníka Vinařického, že rakouská soldateska je vlastně horší než pruská a že vztahy mezi pruskou armádou a civilním obyvatelstvem byly vcelku korektní. Pláč koruny české byl podnícen válkou, ale rozhodně nebyl především namířen do Berlína - ten měl být slyšen a vyslyšen ve Vídni.

Pozoruhodný rozhovor uveřejnily Národní Listy dne 20. září 1866, tj. den po odchodu pruského vojska z Čech. Chocenský dopisovatel v něm sděloval obsah „povídání u kávy“ s pruským generálem Mutiem, který velel jednomu z armádních sborů a zemřel počátkem srpna na cholera ve Slavkově. Nemohl tedy již potvrdit ani vyvrátit uvedená slova, ale neudělal to za něj ani nikdo jiný. Mutius vyložil zásady postupu pruské armády vůči obyvatelstvu a položil dvě řečnické otázky: „Suďte 1. chovali jsme se bezohledně? Romy a spáleniště značí místa, kde zuřil boj, nikde však jeviště, na kterém nepřítel a vítěz přepychu se svému oddával. Prusové vstoupili na českou půdu uznávající zřejmě práva její a vznešenou minulost. Litovali jsme lid a klnuli těm, kteří mu namluvili, že jdeme loupit, vraždit, odvádět, pálit a drancovat. Zeptejte se těch, kteří vytrvali na místě svém nedadouce se másti, co se

jim stalo, kdo jim ublížil? - Suďte 2. Zeptejte se rolníka, kdo udělal větší škody na polích? Naši vojáci šli pro dříví do lesa, nekáceli stromy! Zeptejte se po hranicích od Liberce k Náchodu, od Náchoda k Žamberku atd., kdo nadělal na polích větších škod, zdali my nebo vojsko rakouské!" A nejzajímavější na celém rozhovoru byl autorův dovětek: „O smutné pravdě slov jeho jsem se později, když již gen. Mutius nebyl mezi živými, přesvědčil do omrzení často..."

Relativně zdrženlivý a korektní pruský postup bývá většinou interpretován výlučně anebo převážně jako výsledek propočteného taktického záměru. Že tyto okolnosti hrály zvláště v době do mikulovského příměří důležitou roli, je mimo pochybnost. Ale jen a jen vypočítavost a pragmatický egoismus v pruském postoji nebyl. Je skutečností, že Prusové nikdy nepřekročili v jednáních s českými samosprávnými orgány hranice běžné agendy všedních starostí a nijak nenaznačovali ani v nejmenším snahy politického rázu. Ale na druhé straně je také skutečností, že v praxi postupovali ve smyslu známého svolání alespoň v tom smyslu, že respektovali politickou a národní svébytnost českých zemí a ponechali vnitřním záležitostem volný průběh. Sami úzkostlivě dbali na naprostou dvojjazyčnost, což - zejména na Moravě - nebylo tehdy zdaleka samozřejmostí, a všechny vyhlášky tiskli důsledně česky i německy.

To vše nevycházelo jen z předem připraveného konceptu, ale bylo do značné míry ovlivněno aktuální zkušeností. A tady se setkáváme s poznatkou, které svým způsobem dokonce přesahují dosah a význam změn na české straně. Je známo, že nebylo v tomto období mnoho uvážlivých Němců, kteří měli příležitost a možnost seznámit se blíže s českým prostředím. Nemáme tím na mysli německé obyvatele z českých zemí, jejichž vztah k českému byl vždy odlišný než všech ostatních Němců. Většina mimočeských a nezaujatých Němců - připomeňme alespoň jednu z nejvýraznějších osobností F.A. Schaeffla - poctivě přiznávala, že měla zcela falešné představy o reálných národnostních poměrech v českých zemích. Ty byly povětšinou považovány za německé, anebo značně zněmčené. Konečně, naprostá většina německých turistů, pokud vůbec do Čech zavítali - ob-

vykle končila v Praze či některém lázeňském městě. A tam si jen německý obraz Čech utvrdili.

Obrazně řečeno, vojenské tažení se po bleskové válce proměnilo velice brzy v jakousi masovou turistickou invazi a přes 200 000 pruských občanů se najednou dostalo do končin, o kterých neměli před málo týdny ani tušení. Jeden z civilních průvodců pruské labské armády, vojenský korespondent Wachensleben, ve svých zápiscích charakteristicky připomínal, že velice rychle se naučil každý pruský voják přinejmenším tři česká slova: „voda, leba, piwo“. A dosti zábavným způsobem pak líčí, jak se pruští vojáci divili, když několik dnů procházeli krajem, ve kterém se stěží anebo vůbec nedomluvili svým jazykem. Nejen pruští, ale také saští pozorovatelé se shodovali v tom, že jsou v cizí a rozhodně ne německé zemi. Pokud jde o rozsah vzájemné česko-německé konfrontace v širším středoevropském měřítku, nemáme po celé 19. století srovnatelnou zkušenost.

Jestliže si tedy česká strana mohla korigovat dosud vžitě představy o pruské rozpínavosti a nemilosrdné brutálnosti atd., pak na druhé straně přispívaly válečné zážitky ke korigování stereotypně vžitých představ o národní povaze českých zemí.

Že nešlo jen o konjunkturální a momentální poznatky, to dokazují nejlépe stanoviska a úvahy, zveřejněné s větším či menším odstupem po válce, kdy bezprostřední ohledy odpadaly. Připomeňme v tomto směru alespoň významný příspěvek nejvyššího pruského civilního úředníka v Čechách v době pruské okupace Steinmanna. Ten pobyl v Čechách skoro dva měsíce a později podal jakousi poloúřední zveřejněnou zprávu o své činnosti. A v ní pak výslovně uznává, že Čechy - a to nejen v očích „Čechomanů“ - jsou svébytným politickým celkem s vyspělým českým i německým obyvatelstvem, územím, které je k vlastní škodě ve svém rozvoji potlačováno nelogickým vládním a politickým systémem.

Blesková válka 1866 byla bleskově překrývána dalšími významnými vnitro i zahraničněpolitickými událostmi. Mnohý z podnětů, mnohá ze zkušeností zůstaly jen zárodkem anebo byly dalším vývojem překryty. Přesto tu však tato zkušenost

jak ve státněpolitickém, tak národněpolitickém smyslu byla určitou stopou a historickým mezníkem nepodcenitelného významu. Objektivně se vytvářely jiné a diferencovanější možnosti pohledu na Čechy na německé straně, stejně jako na české straně bylo možno a nutno rozlišovat mezi německým obyvatelstvem různých zemí střední Evropy.